

Θέματα φιλοσοφίας του Έμπεδοκλέους

ὑπὸ τοῦ Ακαδημαϊκοῦ κ. *Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου**.

Ἡ φιλοσοφία, τὸ κατόρθωμα κατ' ἐξοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἐμφανίζεται ἱστορικά, ἢ καὶ στὴν οὐσία της, σὲ διάταξη ὀξύτατη πρὸς δύο ἑνδοξους κλάδους τοῦ ἐπίσης, τὴν ποίηση καὶ τὴ ρητορική.

Ὁ Ξενοφάνης ἐπικρίνει τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο, ὁ Ἡράκλειτος κατηγορεῖ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἀρχίλοχο. Ὁ Πλάτων ἐμβαθύνει τὴν ἀντίθεση τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν ποίηση, ἂν καὶ διαδηλώνει ἐπίσης τὴν προσωπικὴ κλίση τοῦ γιὰ τὴν ποίηση, ἀλλὰ καὶ τὴν παραδοχὴ της μερικὰ στὴν ἰδανικὴ πολιτεία¹. Προβάλλει ὅμως ὁ Πλάτων πολὺ ἔντονα καὶ τὴν ἀντίθεση τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴ ρητορική, ἰδιαίτερα στὸ νεανικὸ ἔργο του *Γοργία*, ἐνῶ γίνεται καὶ πρὸς τὴ ρητορική ἀνεκτικώτερος σὲ μεταγενέστερα ἔργα του, ὅπως ὁ *Φαίδρος* καὶ προπάντων ὁ *Πολιτικός*.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδίωξε νὰ καταξιώσει φιλοσοφικὰ τὴν ποίηση, μὲ τὸ ἔργο του *Ποιητική*, ἀνταπόκριση κάπως στὴν πρόκληση τοῦ διδασκάλου του, καὶ ἀκόμη ἐπιδίωξε νὰ καταξιώσει κάπως καὶ τὴ ρητορική, μὲ τὸ ἔργο του *Ρητορική*. Ὁ Πλάτων ἀφῆκε συχνὰ τὴν ποιητικὴ ἐμπνοή του νὰ χορηγεῖ ἔξοχο κάλλος στὰ ἔργα του. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἦταν ἄμοιρος ἀπὸ ρητορικὴ δεινότητα, ἐφόσον τουλάχιστον σὲ κάποια ἔργα του ὑπῆρχε, κατὰ μαρτυρία τοῦ Κικέρωνος, *fluraen aureum eloquentiae*.

Ἡ ποίηση, ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος, εἶχε ὑπάρξει κύρια πηγὴ τῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων, ἐνῶ καὶ ἀποτελοῦσε, ἀκόμη καὶ πολὺ ἀργότερα, πνευματικὴ λειτουργία ὑψηλῆς κοινωνικῆς ψυχαγωγίας. Ἡ ρητορική, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλέους, εἶχε εἰσβάλει ὀρμητικὰ στὴν πολιτικὴ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ στὴν παιδεία τῶν Ἀθηναίων² καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, καὶ εἶχε μάλιστα, προπάντων αὐτῇ, καταστήσει τὴ Ρόδου τῶν δύο τελευταίων π.Χ. αἰώνων παιδευτήριον τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἐμαθήτευσαν καὶ διάσημοι ἄνδρες τῆς Ρώμης καὶ οἰκειώθηκαν αἶσια μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ συνέβαλαν στὴν διάδοσή του πρὸς τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη³.

Ὁ Έμπεδοκλής, ὁ μέγας Ἀκραγαντίνος, ὁ θρυλικὸς αὐτὸς ἥρωας τοῦ πνεύματος⁴, εἶχε μὲ τὸ ἔργο του καὶ μὲ τὴ δράση του καὶ στὴν ὑπαρξή του πραγματώσει ἑκπαγλα τὴ σύνθεση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν ποίηση καὶ μὲ τὴν

* c. **DESPOTOPOULOS**, Sur la philosophic d'Empedocle

¹ Βλ. Δεσποτοπούλου, Μελετήματα Φιλοσοφίας II, 1980, σ. 41-85, Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος, 1980, σ. 108.

² Βλ. Jacqueline de Romilly, Les grands sophistes dans l'Athfenes de Pericles, 1988, p. 78-114.

³ Βλ. Δεσποτοπούλου, Δοκίμια, 1986, σ. 109-110

⁴ Καὶ στοὺς Νεώτερους Χρόνους ὁ βίος του καὶ τὸ ἔργο του ὑπῆρξαν θέμα ἐμπνευστικὸ ποιητῶν καὶ συγγραφέων, ὅπως ὁ Holderlin, ὁ Nietzsche, ὁ Romain Roland.

ρητορική. Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ποίηση ἐνυπάρχουν ἐκδηλα στὸ κερματισμένα ἔστω διασωσμένο ἔργο του. Ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἀναγορεύει «εὐρέτην» τῆς ρητορικῆς. Μαθητὴς του ἄλλωστε ὑπῆρξε καὶ ὁ Γοργίας, ὁ ρητορικώτερος τῶν ρητόρων καὶ σοφιστῶν, ὁ διδάσκαλος καὶ τοῦ Ἰσοκράτους.

Μαθητὴς κριτικὸς τοῦ Παρμενίδου, ὁ Ἐμπεδοκλῆς¹, θαυμαστῆς ὁμῶς καὶ τοῦ Πυθαγόρου — ἀλλὰ καὶ γνώστης ἐπίσης τῆς φιλοσοφίας τῶν Μιλησίων καὶ τοῦ Ἡρακλείτου — εἶχε πιθανότατα συναντήσῃ τὸν Αἰσχύλο, πρεσβύτερό του κατὰ σαράντα χρόνια, καὶ εἶχε κάπως ἐνωτισθεῖ τὸν φιλοσοφικὸ σὲ πολλὰ ποιητικὸ λόγο του. Ἄς μὴ λησμονεῖται, ὅτι ὁ μαραθωνομάχος Ἀθηναῖος μεγάλοπνευστος ποιητῆς ἔζησε τὴν τελευταία περίοδο τοῦ βίου του ἐγγὺς τῆς πατρίδας τοῦ Ἐμπεδοκλέους, στὴν Γέλα, ἡγετική πόλη τῶν Ἑλλήνων τῆς Σικελίας στὴ νικηφόρο ἄμυνά τους ἐναντίον τῶν Καρχηδονίων τὰ χρόνια 480-479 π.Χ.

Μὲ τὴ σημερινὴ ἀνακοίνωσή μου παρουσιάζω ἐρμηνεῖα στίχων τῶν δύο φιλοσοφικῶν ἐπῶν τοῦ Ἐμπεδοκλέους, διορθωτική, πιστεύω, συνηθισμένων ἐρμηνειῶν τους, μειωτικῶν τοῦ πνευματικοῦ βάρους τους.

Ὑπενθυμίζω, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἀπὸ τὸ ἔπος τοῦ Ἐμπεδοκλέους Π ε ρ ἰ φ ύ σ ε ω ς ἔχουν διασωθεῖ μόνο τετρακόσιοι περίπου στίχοι καὶ ἀπὸ τὸ ἔπος τοῦ Κ α θ α ρ μ ο ἰ ἑκατὸν πενήντα περίπου μόνο, ἐνῶ εἶχαν τὸ Π ε ρ ἰ φ ύ σ ε ω ς τρεῖς χιλιάδες στίχους, οἱ Κ α θ α ρ μ ο ἰ δύο χιλιάδες.

Ἄς συγχωρηθεῖ, ὡς εἰσαγωγή στὴν ἐρμηνεῖα τῶν ἐμπεδοκλείων στίχων, ἀναφορὰ σὲ κάποιους βαθύσημους στίχους τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου, καὶ σὲ μία ρήση τοῦ Ἐπιχάρμου καὶ σὲ ὁρισμένες φράσεις τοῦ Πλάτωνος.

Στὴν τραγωδία Π ρ ο μ η θ ε ὕ ς Δ ε σ μ ῶ τ η ς παρουσιάζει ὁ Αἰσχύλος τὸν πρωτοῆρωα καὶ πρωτομάρτυρα τῆς ἐλευθερίας Προμηθεά νὰ δηλώνει: «τὰν βροτοῖς δὲ πῆματα ἀκούσαθ' ὡς σφᾶς νηπίους ὄντας τὸ πρὶν ἔννους ἔθηκα καὶ φρένων ἐπηβόλους» (442-444).

Οἱ στίχοι αὐτοὶ καὶ οἱ ἐπόμενοί τους ἐκφράζουν καὶ ἐξηγοῦν τὸ κοσμοϊστορικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Προμηθέως, συμβόλου τοῦ πνεύματος καὶ σύστοιχα τῆς ἐλευθερίας, νὰ μεταπλάσῃ τοὺς προ-ανθρώπους σὲ ἀνθρώπους: οἱ «νήπιοι... τὸ πρὶν» «βροτοὶ», «οἱ... βλέποντες ἔβλεπον μάτην, κλύοντες οὐκ ἤκουον» (447-448), δηλαδή, ἔστω καὶ ἂν κοίταζαν κάπου, δὲν εἶχαν ὀπτική ἀντίληψη τῶν ἀντικειμένων, ἔστω καὶ ἂν συλλάμβαναν ἤχους, δὲν εἶχαν ἀκουστικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου-πομποῦ τοῦ ἤχου, οἱ προ-ἄνθρωποι λοιπὸν αὐτοὶ ἐφθασαν νὰ ἀποκτήσουν ὄραση καὶ ἀκοή ὡς αἰσθήσεις μὲ λειτουργία πρόσφορη γιὰ τὴν ἀντίληψη τῶν ἀντικειμένων τους, μόνο ἀφοῦ προαπόκτησαν εἴτε συναπόκτησαν νοημοσύνη («ἔννους ἔθηκα») καὶ ὅτι νεωτερικὰ ὀνομάζεται συνείδηση («καὶ φρενῶν ἐπηβόλους»), καὶ μὲ τίς ιδιότητες αὐτὲς μεταπλάσθησαν σὲ ἀνθρώπους.

¹ Βλ. Δεσποτοπούλου, Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτική, 1990, σ. 80-87.

Ἐξ ἄλλου, στὸν Ἐπίχαρμο, σύγχρονο τοῦ Αἰσχύλου, ἀποδίδεται ἡ ρήση «νοῦς ὁρῇ καὶ νοῦς ἀκούει, τᾶλλα κωφὰ καὶ τυφλά». Καὶ φέρεται ὁ Ἐπίχαρμος νὰ ἔχει ζήσει ἢ καὶ γεννηθεῖ στὴ Σικελία.

Στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος *Θεαίτητος*, γραμμένο πολλὲς δεκαετίες ὕστερ' ἀπὸ τὰ ἔπη τοῦ Ἐμπεδοκλέους, ἐρωτᾷ ὁ Σωκράτης «ᾧ ὁρῶμεν τοῦτο εἶναι ὀφθαλμοὺς ἢ δι' οὗ ὁρῶμεν καὶ ᾧ ἀκούομεν ὦτα ἢ δι' οὗ ἀκούομεν;» καὶ ἀπαντᾷ ὁ Θεαίτητος «Δι' ὧν ἕκαστα αἰσθανόμεθα» καὶ συνάγει ὁ Σωκράτης: «εἰς μίαν τινὰ ιδέαν, εἴτε ψυχὴν εἴτε ὅ,τι δεῖ καλεῖν, πάντα ταῦτα συντείνει, ἢ διὰ τούτων οἷον ὀργάνων αἰσθανόμεθα ὅσα αἰσθητὰ» (184 γδ.). Δηλαδή κατὰ Πλάτωνα, συγγραφέα τοῦ ἔργου *Θεαίτητος*, καὶ τῶν αἰσθητῶν ἡ γνώση ἐπιτελεῖται ὅχι ἀπλῶς μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἢ μὲ τὰ ὦτα ἢ μὲ ἄλλο αἰσθητήριον, ἀλλὰ προπάντων μὲ τὴν ψυχὴ καὶ τὴ λογικὰ ἐνοποιητικὴ ἐνέργειά της («εἰς μίαν τινὰ ιδέαν εἴτε ψυχὴν»), ἐνῶ οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ τὰ ὦτα λειτουργοῦν ὡς διαβιβαστικά πρὸς αὐτὴν ὄργανα. Ακριβῶς αὐτὸ σημαίνει ἡ φράση «ἢ διὰ τούτων οἷον ὀργάνων αἰσθανόμενοι ὅσα αἰσθητὰ». Καὶ εἶναι καίρια ἡ διάκριση μεταξὺ «δι' οὗ» καὶ «ᾧ» αἰσθανόμεθα¹, καὶ πολὺ καθαρὰ ἐκφράζει τὴ συμβολὴ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων στὴ γνώση τῶν αἰσθητῶν, ὡς ἀπαραίτητη, ἀλλὰ ὅχι ἀποφασιστική.

Ἄς ἀκροασθοῦμε ἤδη τὸν φιλοσοφικὸ λόγον τοῦ Ἐμπεδοκλέους. Ἴδου τὸ ἀπόσπασμα B3 στὴν ἔκδοση τῶν Diels-Kranz:

«ἀλλ' ἄγ' ἄθρει πάση παλάμη, πῇ δῆλον ἕκαστον,
μήτε τιν' ὄψιν ἔχων πίστει πλέον, ἢ κατ' ἀκουήν
ἢ ἀκοὴν ἐρίδουπον ὑπὲρ τρανώματα γλώσσης,²
μήτε τι τῶν ἄλλων, ὅπόση πόρος ἐστὶ νοῆσαι,
γυῖων πίστιν ἔρυκε, νόει δ' ἢ δῆλον ἕκαστον».

Τὸ γνωσιολογικὸ αὐτὸ χωρίο περιέχει δύο παραινέσεις καὶ δύο ἀποτροπές. Ἡ πρώτη παραίνεση, μὲ τὸν πρῶτο στίχον «ἀλλ' ἄγ' ἄθρει πάση παλάμη, πῇ δῆλον ἕκαστον», ἔχει μεθοδολογικὸ χαρακτήρα καὶ εἶναι σπουδαιότατη, καθὼς μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀποσαφηνίζεται ἀπὸ τὴν δευτέρη παραίνεση, ἐκφρασμένη στὸν τελευταῖον στίχον «νόει δ' ἢ δῆλον ἕκαστον» ἢ καὶ ἀπὸ τὴ φράση τοῦ προτελευταίου στίχου «ὅπόση πόρος ἐστὶ νοῆσαι». Οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐκφράσεις τοῦ Ἐμπεδοκλέους σημαίνουν τὰ ἑξῆς: Ἡ γνήσια γνώση εἶναι ἡ νόηση τοῦ ἀντικειμένου της· καὶ συντελεῖται ἡ νόηση αὐτὴ («νοῆσαι», «νόει») μετὰ ἐπίμονη ἐνατένιση («ἄθρει») τοῦ ἀντικειμένου της «ἢ δῆλον», δηλαδή στὴν φανερωτικὴ τοῦ εἶναι τοῦ ἀποψή του, ὥστε μετὰ νοητικὴ προσπάθεια πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση· καὶ τὸ πρόσφορον γιὰ τὴ νοητικὴ αὐτὴ προσπάθεια ὄργανο ἐπισημαίνεται μὲ τὴν καίρια ἐκφράση «πάση παλάμη»· τονίζεται δηλαδή, ὅτι ἡ νοητικὴ σύλληψη «ἐκάστου» ἀντικειμένου, ἢ ἀποκαλυπτικὴ τοῦ εἶναι του, χρειάζεται συνολικὸ γνωσιακὸ ὑποκείμενο μὲ λειτουργία συνθετική.

¹ Πρβλ. I. N. Θεοδωρακοπούλου, Πλάτωνος Θεαίτητος, 1980, σ. 24-25.

² Πρβλ. Παρμενίδου B7: «νωμᾶν ἄσκοπον ὄμμα καὶ ἠχέεσαν ἀκουήν / καὶ γλῶσσαν».

Σε αντιδιαστολή πρὸς ὅ,τι σημαίνει καὶ ὑποσημαίνει ἡ παραίνεση «ἄθρει πάση παλάμη, πῇ δῆλον ἕκαστον», κατονομάζονται, μὲ τὴν πρώτη ἀποτρεπτική φράση, οἱ τρεῖς αἰσθήσεις, ὄραση, ἀκοή καὶ γεύση, καὶ χαρακτηρίζονται ὡς μὴ ἄξιες γιὰ καταπίστευση, ἢ μιὰ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴ χωριστὴ ἀντιληπτική λειτουργία τους: «μήτε τιν' ὄψιν ἔχων πίσκει πλέον ἢ κατ' ἀκοὴν / ἢ ἀκοὴν ἐρίδουπον ὑπὲρ τρανώματα γλώσσης». Μὲ τὴ δεύτερη ἀποτρεπτική φράση παρέχεται ἡ συμβουλὴ νὰ μὴ ἀπαξιώνεται κάποιος ἀπὸ τὰ ἄλλα αἰσθητήρια, ὅσο τυχὸν ἐνέχει πρόσβαση πρὸς τὴ νόηση («μήτε τι τῶν ἄλλων, ὁπόση πόρος ἔστι νοῆσαι, γυῖων πίστιν ἔρυκε»). Προβάλλεται, ἄρα ὡς κριτήριο ἐμπιστευσιμότητος ἢ μὴ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἢ διαμέσου αὐτῶν πρόσβαση ἢ μὴ πρόσβαση πρὸς τὴ νόηση («ὁπόση πόρος ἔστι νοῆσαι»).

Ἡ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων ὡς προσβάσεων πρὸς τὴ γνώση ὑποσημαίνεται ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλέα καὶ σὲ ἄλλο ἀπόσπασμα (B133), ὅπου ἡ ἀφή προπάντων χαρακτηρίζεται ὡς «μεγίστη πειθοῦς ἀνθρώποισι ἀμαξιτὸς εἰς φρένα».

Ὅπως λοιπὸν καταφαίνεται μὲ τὴν ὀρθὴ αὐτὴ ἐρμηνεία τῶν ἐμπεδοκλείων ἐκφράσεων, ἡ διάκριση τοῦ Πλάτωνος μεταξὺ τοῦ «δι' οὗ» καὶ τοῦ «ῶ» «αἰσθανόμεθα» καὶ ἡ γνώμη του γιὰ τὰ αἰσθητήρια «οἷον ὄργανα», ὅτι «πάντα ταῦτα συντείνει» «εἰς μίαν τινὰ ιδέαν εἴτε ψυχὴν», ἐνυπάρχουν ἤδη στὴν παραίνεση τοῦ Ἐμπεδοκλέους νὰ ἐπιτελεῖται ἡ γνωσιακὴ προσπάθεια «πάση παλάμη», καὶ ὅχι τυχὸν μὲ «τιν' ὄψιν ...ἢ ἀκοὴν» ἀπλῶς, ἀλλὰ μὲ τὴ συνδρομὴ αὐτῶν, καὶ διαμέσου αὐτῶν, ὡς «πόρων» πρὸς τὸ «νοῆσαι» εἴτε ὡς «ἀμαξιτῶν εἰς φρένα».

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ σημαντικώτατη αὐτὴ συμβολὴ στὴ γνωσιολογία, προβαίνει ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ σὲ ἀξιολόγηση κάπως τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων μὲ κριτήριο τίς γνωσιακὲς ἐπιδόσεις τους. Ἐκφραστικώτατο εἶναι τὸ ἀπόσπασμα B2. Ἰδοὺ οἱ πρῶτοι δύο στίχοι του: «στεινωποὶ μὲν γὰρ παλάμαι κατὰ γυῖα κέχυνται· πολλὰ δὲ δεῖλ' ἔμπαια, τὰ τ' ἀμβλύνουσι μερίμνας»· δηλαδή, οἱ διάχυτες ἀνὰ τὸ σῶμα αἰσθητηριακὲς προσβάσεις πρὸς τὴ γνώση χαρακτηρίζονται ἀπὸ στενότητα, ἐνῶ καὶ ὑπέχουν οἱ ἄνθρωποι ἄθλιες τύχες πολλὰ καὶ αὐτὲς περισποῦν καὶ ἀμβλύνουν τὸν στοχασμὸ τους. Καὶ ἰδοὺ, οἱ ἐπόμενοι στίχοι, ὅπου τονίζεται ἡ δυσμοιρία τῶν πολλῶν τουλάχιστον ἀνθρώπων, μὲ ἀναφορὰ ἰδιαίτερα σὲ τίς γνωσιακὲς ἐπιδόσεις τους: «παῦρον δὲ ζωῆσιν ὅλου μέρος ἀθρήσαντες / ὠκύμοροι καπνοῖο δίκην ἀρθέντες ἀπέπταν / αὐτὸ μόνον πεισθέντες, ὅτ' προσέκυρσεν ἕκαστος / παντοσ' ἐλαυνόμενοι¹. τὸ δ' ὅλον εὐχεται εὐρεῖν», δηλαδή: οἱ ἄνθρωποι βραχύβιοι φεύγουν ἀναρπασμένοι σὰν καπνὸς ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἐνῶ στὴ διάρκειά της μικρὸ μόνον μέρος τοῦ Ὀλου ἔχουν ἀτενίσει, καὶ μόλις πρόλαβαν νὰ γνωρίσουν κάπως ὅ,τι ἔτυχε νὰ βρεθεῖ ἐμπρὸς στοὺς καθένα τους, ὅπως ριπτάζονται πρὸς παντοῦ, ἔστω κι ἂν βαυκαλίζεται κάποιος γιὰ εὕρεση τοῦ Ὀλου. Καὶ ἰδοὺ ἀκόμη οἱ μεθεπόμενοι στίχοι, ὅπου ἐξαίρεται ἡ διδασκαλία τοῦ φιλοσόφου ὡς ὑψίστη σοφία, μὴ προσιτὴ ὅμως στοὺς πολλοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ

¹ Πρβλ. Παρμενίδου B6: «ἀμηχανίη γάρ ἐν αὐτῶν / στήθεσιν ἰθύνει πλακτόν νόον οἱ δὲ φοροῦνται / ὅμως τυφλοὶ τε, τεθηπότες, ἄκριτα φύλα».

προσιτή μόνο στον άφοσιωμένο προς αυτήν μαθητή: «οὕτως οὐτ' ἐπιδερκτὰ τὰδ' ἀνδράσιν οὐτ' ἐπακουστὰ οὔτε νόω περιληπτὰ· σὺ δ' οὖν, ἐπεὶ ὧδ' ἐλιάσθης¹, πεύσεαι· οὐ πλείον γέ βροτεῖη μῆτις ὄρωρεν»· δηλαδή: αὐτά, λοιπόν, δὲν εἶναι ἀπὸ τοὺς κοινούς ἀνθρώπους ἀντιληπτὰ οὔτε μὲ τὴν ὄραση οὔτε μὲ τὴν ἀκοή οὔτε μὲ τὸν νοῦ, ἀλλὰ ἐσὺ θὰ τὰ μάθεις, ἀφοῦ ἔφθασες μὲ τὴν περισυλλογή ἕως ἐδῶ· καὶ πέραν ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἔχει ποτὲ εἰσδύσει ἡ ἀνθρώπινη ἀγχίνοια.

Τὸν ἴδιον αὐτὸν ἀφοσιωμένο μαθητὴ καὶ παροτρύνει ὁ Ἐμπεδοκλῆς νὰ ἀτενίσαι νοητικὰ χωρὶς νὰ στέκει ἐκθαμβος τὴν «Φιλότητα», ἐπονομαζόμενη «Γηθοσύνην», δηλαδή προσωποποίηση τῆς χαρᾶς, καὶ «Ἀφροδίτην», παρομοιασμένη ἐξ ἄλλου μὲ τὸ ἐναρμόνιο σχῆμα τετραγώνου («καὶ Φιλότης ἐν τοῖσι, ἴση μῆκος τε πλάτος τε· / τὴν σὺ νόω δέρκευ, μὴδ' ὄμμασιν ἥσο τεθηπώς· / ...Γηθοσύνην καλέοντες ἐπώνυμον ἢδ' Ἀφροδίτην», B17, 20-21, 24)· ἀλλὰ καὶ σπεύδει νὰ τονίσαι τὴν ἀντινομική πρὸς αὐτὴν σχέση τῶν ἀνθρώπων: ἐνῶ τὴν ἀναγνωρίζουν οἱ «θητοῖ» ὡς ἐμφυτευμένη στὰ μέλη τοὺς καὶ ὡς γεννητικὴ ἐρωτικῶν συναισθημάτων καὶ παρορμητικὴ πρὸς δημιουργία διανθρώπων δεσμῶν, ὅμως δὲν τὴν ἔχει οὐσιαστικὰ γνωρίσει κανεὶς θνητός... («ἥτις καὶ θνητοῖσι νομίζεται ἐμφυτος ἄρθροις, / τῇ τε φίλα φρονέουσι καὶ ἄρθμια ἔργα τελοῦσι... / τὴν οὐ τις μετὰ τοῖσιν ἐλίσσομένην δεδάηκε θνητὸς ἀνὴρ», B17, 22-23, 25).

Ἐπισημαίνομε τὴν ἀντιστοιχία τῶν δύο ἐκφράσεων «νόω δέρκευ» (B17) καὶ «ἄθρει πάση παλάμη» (B3) ἢ καὶ τὴν ἀντιθετικὴ συστοιχία τῶν ἐκφράσεων «νόω δέρκευ» (B17) καὶ «οὔτε νόω περιληπτὰ» (B2). Μὲ τὴν ἐπισήμανση αὐτὴ διαφαίνεται, ὅτι οἱ δύο ἐκφράσεις «ἄθρει πάση παλάμη» καὶ «νόω δέρκευ» εἶναι σχεδὸν ταυτόσημες· καθὼς μάλιστα καὶ ἀντιπαράβλλονται πρὸς ὅ,τι σημαίνει ἡ ἐκφραση «πάση παλάμη» οἱ τρεῖς αἰσθήσεις, «ὄψις», «ἀκοή» καὶ γεύση («τράνωματα γλώσσης»), καὶ ἴσως ἀκόμη καθὼς ἡ ἐκφραση «νόω περιληπτὰ», παρὰ τὴ συμπαράταξή της μὲ τὶς λέξεις «ἐπιδερκτὰ» καὶ «ἐπακουστὰ», διαφέρει χαρακτηριστικὰ στὴν κατασκευὴ της ἀπὸ αὐτές, ἐφόσον τὸ «περὶ» στὴν ἐκφραση «νόω περιληπτὰ» ὑποδηλώνει ὅτι ἡ «νόω» ἐφικτὴ γνώση, ὡς «περιληπτική», δηλαδή συμπεριληπτικὴ ἢ καὶ συνθετικὴ, εἶναι γνώση μὲ τάση γιὰ λήψη τοῦ συνόλου, καὶ ὄχι ἀντιληπτικὴ ἀπλῶς μερῶν τυχαίων τοῦ Ὅλου (B2, 3, 4), ὅπως ὑποδηλώνει τὸ «ἐπὶ» στὶς λέξεις «ἐπιδερκτὰ» καὶ «ἐπακουστὰ».

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐλεεινολόγησις τῶν πολλῶν ἀνθρώπων γιὰ τὶς ἰσχνές στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοὺς γνωσιακὲς ἐπιδόσεις τοὺς ὑποσημαίνει πίστη βαθιά, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀπειροδύναμη κατ' ἀρχὴν ἰκανότητα πρὸς γνώση, καὶ προοιμιάζει ἐκκληση πρὸς τὸν Ἄνθρωπο νὰ ἀντιμετρηθεῖ γνωσιακὰ μὲ τὸ Ὅλο τοῦ κόσμου, καὶ προϋποθέτει ἀντίστοιχα, ὅτι «νοῆσαι» καὶ «νόει» στὸ ἀπόσπασμα B3 καὶ οἱ παρόμοιές του ἐκφράσεις ἄλλων ἐμπεδόκλειων ἀποσπασμάτων, ὅπως «νόω περιληπτὰ» (B2) ἢ καὶ «νώματος αἶσαν» (B110), ἔχουν τὴν ἴδια περίπου σημασία μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐκφράσεις τῶν ἐπῶν τοῦ Παρμενίδου, τοῦ Ξενοφάνους, τοῦ Ἡσιόδου, ἀναφέρονται, δηλαδή ὄχι στὴν αἰσθητηριακὴ ἀπλῶς

¹ Πρβλ. Παρμενίδου B1, στίχοι 26-28.

αντίληψη. Διαφορετικά, θα ήταν αδύνατη ή έκκληση για υπέρβαση τῶν συνυφασμένων μὲ τὴν καθημερινότητα πολὺ στενῶν ἐμπειρικῶν γνώσεων καὶ γιὰ πνευματικὴ ἀρτίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ γνωσιακὴ ἀντιμέτρηση πρὸς τὴν κοσμικὴν ὁλότητα.

Βασικὰ σφαλερὴ ἄρα εἶναι ἡ συνηθισμένη γνώμη ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξομιώνει μᾶλλον τὴ νόηση πρὸς τὴν αἰσθητηριακὴν αντίληψη, καὶ μάλιστα πρὸς τὴν ὑλιστικὰ ἐρμηνευμένη λειτουργία τῶν αἰσθήσεων¹.

Ἐξ ἄλλου, μακαρίζει ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὸν ψυχικὰ πλουτισμένο μὲ θεογνωσία, ἐνῶ χαρακτηρίζει ἄθλιο τὸν προσηλωμένο σὲ γνώμη περὶ θεῶν σκοτεινὴν («ὄλβιος, ὅς θεῶν πρᾶπιδων ἐκτήσατο πλοῦτον, / δειλὸς δ' ὧ σκοτόεσσα θεῶν περὶ δόξα μέμηλεν», B 132)· καὶ μόνο χαρακτηρίζει τὸ «θεῖον» ἀπρόσιτο γιὰ τὶς αἰσθήσεις τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ τὶς πιὸ βεβαιωτικές, τὴν ὄραση καὶ τὴν ἀφή (τὸ θεῖον «οὐκ ἔστιν πελάσασθαι ἐν ὀφθαλμοῖς ἐφικτὸν ἡμετέροις ἢ χερσὶ λαβεῖν, ἥπερ τε μεγίστη πειθοῦς ἀνθρώποισιν ἀμαξιτὸς εἰς φρένα πίπτει», B133)· ἄλλωστε καὶ ὄχι μόνο ἀπορρίπτει ἐντονα τὸν ἀνθρωπομορφισμό τῶν παραδοσιακῶν δοξασιῶν περὶ θεῶν, ὅπως ἤδη ὁ Ξενοφάνης πρὶν ἀπὸ αὐτόν, ἀλλὰ καὶ χαρακτηρίζει τὸν θεὸν ἱερὸ καὶ ἀπερίγραπτο πνεῦμα, ἐνεργότατο ὡς πρόνοια ἀνὰ τὸν «κόσμον ἅπαντα» («Οὐ μὲν γὰρ βροτὴ κεφαλῇ κατὰ γυῖα κέκασται / ...οὐ πόδες οὐ θοὰ γοῦνα καὶ μήδεα λαχνήεντα, / ἀλλὰ φρὴν ἱερὴ καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μῦνον, / φροντίσι² κόσμον ἅπαντα καταΐσσοις θοῇσιν», B134).

Τῆς ὑψίστης σοφίας ἀναγνωρίζει ὁ Ἐμπεδοκλῆς τοὺς ὅρους καὶ τὰ ὅρια. Εὐχεται καὶ προσεύχεται νὰ εἶναι ἡ ἔμπνευσή του ἁμοιωρὴ ἀλλοφροσύνης, καὶ νὰ ἀναβλύζει ἀπὸ ἀγνὸ στόμα, ὡς καθαρὸ πνευματικὸ νάμα, καὶ ἀκόμη νὰ περιορίζεται σὲ ὅσα ἐπιτρέπεται νὰ ἀκούουν οἱ ἐφήμεροι ἄνθρωποι («ἀλλὰ θεοὶ τῶν μὲν μανίην ἀποτρέψατε γλώσσης, ἐκ δ' ὁσίων στομάτων καθαρὴν ὀχετεύσατε πηγὴν· ἄντομαι, ὧν θέμις ἔστιν ἐφημερίοισιν ἀκούειν», 153· πρβλ. B23, 11). Εὐχεται ὅμως ἐπίσης νὰ μὴ παρασυρθεῖ ὁ ἴδιος ἀπὸ ματαιόδοξη ἐπιζήτηση τῆς εὐνοίας καὶ τῶν τιμῶν τοῦ κοινοῦ, καὶ νὰ μὴ ἐκφράσει, ἀπὸ ὑπερφίαλη διάθεση, κάτι πέραν ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς εὐσέβειας³ («μηδὲ μὲ γ' εὐδόξιο βιήσεται ἄνθεα τιμῆς / πρὸς θνητῶν ἀνελέσθαι, ἐφ' ὧ θ' ὁσίης πλέον εἰπεῖν / θάρσει», B3). Καὶ χαρακτηρίζει αὐτὰ ὅλα ὡς ὅρους γιὰ τὸν ἐνθρονισμό στὴν κορυφὴ τῆς σοφίας («καὶ τότε δὴ σοφίης ἐπ' ἄκροισι θοάζειν», B3· πρβλ. B29).

¹Βλ. A. A. Long, Thinking and Sense-perception in Empedocles: Mysticism or materialism (The Classical Quarterly, LX, May 1966). Πρβλ. Mansfeld, Die Vorsokratiker II, 1986, σ. 62-67, ὅπου ἀναφέρονται οἱ φυσιολογικὲς μόνο προϋποθέσεις τῆς γνωσιακῆς λειτουργίας καὶ ἀγνοεῖται ἡ σπουδαία γι' αὐτὴν σημασία τῶν ἀποσπασμάτων B3 καὶ B2 καὶ ἄλλων συναφῶν μὲ αὐτά.

² Σφαλερὴ, πιστεύομε, εἶναι ἡ συνηθισμένη μετάφραση τοῦ «φροντίσι» ὡσάν νὰ σημαίνει ἀπλῶς σκέψεις καὶ ὄχι φροντίδες. Βλ. Mansfeld ὅπ. ἀν., σ. 141, Diels-Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, I, 1952, σ. 366, Kathleen Freeman, Ancilla to the Pre-socratic Philosophers, 1966, p. 67, M. R. Wright, Empedocles, The extant fragments, 1981, σ. 253.

³ Ἡ ἔξοχη αὐτὴ δεοντολογία τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, ἐπίκαιρη στὴν ἐποχὴ μας ὅσο ποτὲ ἄλλοτε ἴσως, προσφέρει καίριον κριτήριον γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἥθους καὶ διασῆμων στὴν Ἱστορία τῆς λογοτεχνίας συγγραφέων.

Ἐξ ἄλλου, παρὰ τὴν ἐπιφύλαξιν «ὧν θέμις ἐστὶν ἐφημερίοισιν ἀκούειν» καὶ παρὰ τὴν ἐλεεινολόγησιν τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὶς περιορισμένες γνωσιακὲς ἐπιδόσεις τους («παῦρον δὲ ζωῆσιν ὅλου μέρος ἀθρήσαντες»), δὲν ἐκδηλώνει σκεπτικισμόν ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὡς πρὸς τὸ κύρος τουλάχιστον καὶ τὴν ἀξία τῆς διδασκαλίας του, μάλιστα καὶ στηλιτεύει τὸν σκεπτικισμό τῶν χυδαίων ἀνθρώπων γιὰ τὶς ἔγκυρες ἀλήθειες («κακοῖς μὲν κάρτα μέλει κρατέουσιν ἀπιστεῖν» (B4), ἀλλὰ καὶ συνιστᾷ ἐνστερνισμό τῆς ἀξιόπιστης διδασκαλίας του καὶ τὴν αὐστηρὴ διαφύλαξή της, ὥστε νὰ ἀποκτηθεῖ γνήσια γνώση («ὡς δὲ παρ' ἡμέτερης κέλεται πιστώματα Μούσης, γνῶθι διατμηθέντος ἐνὶ σπλάχνοισι λόγοιο», B4, «στεγᾶσαι φρενὸς ἔλλοπος εἶσω», B5, «ἀλλὰ τορῶς ταῦτ' ἴσθι, θεοῦ πάρα μῦθον ἀκούσας», B23). Καὶ διαβεβαιώνει μάλιστα, ὅτι φυλαγμένες οἱ καίριες ἀλήθειες σὲ διάνοια στερεή, ἂν γίνουν ἀντικείμενο μελέτης μὲ πίστη καὶ ἀφοσίωση, ὅχι μόνο παραμένουν ἐμπεδωμένες στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων καθ' ὅλη τὴ ζωὴ τους, ἀλλὰ καὶ ἀποτελοῦν γόνιμη ἀπαρχὴ γιὰ τὴν πρόσκτηση πολλῶν ἄλλων πνευματικῶν ἀγαθῶν, συγγενικῶν πρὸς τὴν καθεμιὰ τους («εἰ γὰρ κὲν σφ' ἀδινῆσιν ὑπὸ πρᾶπίδεσιν ἐρείσας / εὐμενέως καθαρῇσιν ἐποπτεύσης μελέτησιν, / ταῦτά τε σοι μάλα πάντα δι' αἰῶνος παρέσσονται, / ἄλλα τε πόλλ' ἀπὸ τῶνδ' ἐκτήσεται· αὐτὰ γὰρ αὖξει / ταῦτ' εἰς ἦθος ἕκαστον, ὅπη φύσις ἔστιν «ἐκάστω», B110· πρβλ. B17, 14)· ἐνῶ τὸ ἀντίθετο θὰ συμβεῖ, δηλαδὴ θὰ ἐξαφανισθοῦν ἀπὸ τὴ συνείδηση μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ καίριες ἀλήθειες, ἂν ἀμεληθοῦν ἀπὸ τὸν κάτοχό τους, παρασυρμένον σὲ ἄλλα μελήματα, ἔκγονα τῆς καθημερινῆς ἐμπλοκῆς του σὲ ἄθλιους περισπασμούς, ἀμβλυντικούς τῶν πνευματικῶν ἐπιδόσεων του («εἰ δὲ σὺ γ' ἄλλοίων ἐπορέξῃ, οἷα κατ' ἄνδρας / μυρία δειλὰ πέλονται, ἃ τ' ἀμβλύνουσι μερίμνας, / ἢ σ' ἄφαρ ἐκλείψουσι περιπλομένοιο χρόνοιο», B110). Καὶ προσθέτει πολὺ τολμηρὴ ἐξήγηση, μὲ βεβαίωση μεταφυσικοῦ χαρακτήρα: «σφῶν αὐτῶν ποθέοντα φίλην ἐπὶ γένναν ἰκέσθαι· πάντα γὰρ ἴσθι φρόνησιν ἔχειν καὶ νώματος αἴσαν» (B110)· δηλαδὴ ἡ φυγὴ τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν ἀπὸ τὴν ἐξωπνευματικὰ προσανατολισμένη συνείδηση ὡς αἰτία ἔχει τὴν ιδιότητα καὶ οἷονεὶ τάση τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν νὰ ἐντάσσονται ὀργανικὰ σὲ πρὸςφορο ψυχικὸ χῶρο, πνευματικὰ λαξευμένης προσωπικότητος, ἢ νὰ καταφεύγουν στὴν ὑπερβατικὴ ἀπλῶς κοιτίδα τους, αὐτοπροϊκιστα καθὼς εἶναι μὲ φρόνηση καὶ μὲ «νώματος αἴσαν».

Ὁ δυσερμηνευτὸς αὐτὸς ἐμπεδόκλειος στίχος «πάντα γὰρ ἴσθι φρόνησιν ἔχειν καὶ νώματος αἴσαν», καθὼς συμπαραθέτει «φρόνησιν» καὶ «νώματος αἴσαν», ὑποσημαίνει ὅτι διακρίνει ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὴν «φρόνησιν» ἀπὸ τὴν νόησιν ἀπλῶς καὶ ἀναγνωρίζει τὸν πρακτικο-νοητικὸ ἢ καὶ ἠθικό, δηλαδὴ ὅχι γνωσιακό, χαρακτήρα της, ἀντίστοιχα καὶ πρὸς τὴ σημασία τοῦ «φρονεῖν» στὸν στίχο «τῇ τε φίλα φρονέουσιν καὶ ἄρθμια ἔργα τελοῦσιν» (B17, 23), ὅπως καὶ στὸν στίχο «τῇδε μὲν ἰότητι τύχης πεφρόνηκεν ἅπαντα» (B103)· ὑποδηλώνει ὅμως προπάντων κάτι σὰν κοσμοθεωρία πανλογισμοῦ, ἀναπτυγμένη ἴσως ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλέα στοὺς μὴ διασωσμένους στίχους τοῦ ἔπους τοῦ Περύσεως,

καὶ ὑποδηλωμένη μὲ τὴν ἔκφραση ἰδιαίτερα «πάντα... ἔχειν... νόματος αἴσαν», καὶ εἴτε μεταφρασθεῖ ἡ λέξις «νῶμα» ὡς νόηση εἴτε ὡς νόημα.

Ἡ πρακτικο-νοητικὴ σημασία τοῦ «φρονεῖν» παρουσιάζεται ἀκόμη πιθανότερη μὲ ἀναφορὰ στὴ χρῆση τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ρήματος ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο.

Στὴν τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου Ἀ γ α μ έ μ ν ω ν ὑπάρχει ἑξοχὴ ἔκφραση τῶν προϋποθέσεων τοῦ «φρονεῖν» καὶ τοῦ «σωφρονεῖν». Ἀφοῦ ἐξαίρεται ἡ ἀνυμνητικὴ τοῦ Διὸς προθυμία τοῦ ἀνθρώπου ὡς συντελεστικὴ πρὸς ἀπόκτηση ἀκέραιης σοφίας, χαρακτηρίζεται ἤδη τὸ «φρονεῖν» ὡς θεόδοτο, ἢ μᾶλλον τονίζεται ἡ ποδηγέτηση τοῦ ἀνθρώπου θεόθεν πρὸς τὸ «φρονεῖν»: «Ζῆνα δὲ τις προφρόνως ἐπινίκια κλάζων / τεύξεται φρένων τὸ πᾶν, τὸν φρονεῖν βροτοὺς ὁδῶ / σάντα» (175-177)· καὶ διευκρινίζεται ὅμως, ὅτι ἡ ποδηγέτηση αὐτὴ ἐπιτελεῖται μὲ βιαιότητα, δηλαδὴ μὲ τρόπο ἐπαχθέστατο γιὰ τὸν ἄνθρωπο: «δαιμόνων δέ που χάρις βίαιος» (182), καὶ συγκεκριμένα ὅτι θέσπισμα τοῦ Διὸς εἶναι ἡ ἀπόκτηση «μάθους» ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, νὰ ἐπισυμβαίνει διαμέσου παθήματος: «τῷ πάθει μάθος¹/ θέντα κυρίως ἔχειν» (177- 178), καὶ εἰδικώτερα, ὅτι ἐπιφέρει τὸ «σωφρονεῖν», ἀπότοκο εἴτε σύνδρομο τοῦ «μάθους», ἢ ἐπιμονὴ καὶ ὀδυνηρὴ συναίσθηση τοῦ παθήματος καὶ ἀμαρτήματος, ἐφικτὴ πρὸς τελεσφόρηση μόνο στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου, σὰν δηλαδὴ νὰ ἔχει ἀναβλύσει ἀπὸ τὸ ὑποσυνείδητο: «στάζει δ' ἐν θ' ὕπνω πρὸ καρδίας / μνησιπήμων πόνος καὶ παρ' / ἄκοντας ἦλθε σωφρονεῖν» (179-181).

Ἐφόσον οἱ λέξεις «φρόνησις» καὶ «φρονεῖν» ἔχουν πρακτικο-νοητικὴ σημασία, ἐρμηνεύεται ὀρθὰ τότε καὶ ἡ φερόμενη ὡς γνώμη τοῦ Ἐμπεδοκλέους, ὅτι ἡ «φρόνησις» τῶν ἀνθρώπων ἀλλάζει μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς «ἐξεώς» τους («μεταβάλλοντας τὴν ἑξιν μεταβάλλειν φησὶ τὴν φρόνησιν», B106) καὶ ὅτι ἡ ἀλλοίωση τῶν ἀνθρώπων στὴ φύση τους συνεπιφέρει καὶ ἀλλοίωση ὅσων αὐτοὶ φρονοῦν («ὅσσον δ' ἄλλοιοι μετέφυν, τόσον ἄρ' σφίσι καὶ τὸ φρονεῖν ἄλλοια παρίσταται», B108· πρβλ. B107).

Εἶχε προηγηθεῖ ἡ γνώμη τοῦ Παρμενίδου, ἡ ἐπηρεασμένη ἴσως ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ ἀνθρωπολογία τῆς ἐποχῆς του, ὅτι ἡ νόηση καὶ ἡ φρόνησις ὑπέχουν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν «κρᾶσιν μελέων πολυπλάγκτων» κάθε ἀνθρώπου: «ὡς γὰρ ἐκάστοτ' ἔχει κρᾶσις μελέων πολυπλάγκτων, / τὼς νόος ἀνθρώποισι παρέστηκεν· τὸ γὰρ αὐτὸ / ἔστιν ὅπερ φρονέει μελέων φύσις ἀνθρώποισιν / καὶ πᾶσιν καὶ παντί· τὸ γὰρ πλέον ἔστι νόημα» (B16). Πρόδηλο εἶναι ὅμως, ὅτι ἡ σχετικιστικὴ τοῦ κύρους τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ φρονεῖν ἔντονη αὐτὴ ἔκφρασις ἀκραίου βιολογισμοῦ βρίσκεται σὲ ὀξυτατὴ ἀντίθεση πρὸς ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Παρμενίδης πρεσβεύει γιὰ τὴ γνήσια γνώση, τὴ σύστοιχη πρὸς τὴν ἀδήριτη κατάφασις τοῦ ὄντος καὶ μόνη ἀληθινὴ, ἀκατάλυτη, καίρια καὶ ἀκέραιη, καθὼς ἔχει ἀντικείμενο αὐτοθετὸ καὶ ἀνεκτόπιστο κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα, ὅπως τὸ «Ἀληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμές ἦτορ» (B1-8). Καὶ πιθανότατα εἶναι ὅτι ἡ σχετικιστικὴ αὐτὴ γνώμη

¹ Βλ. Ησιόδου Ἐργα καὶ Ἡμέραι 218: «... παθὼν δὲ τε νήπιος ἔγνω», καὶ Ὀμήρου Ἰλίας, Υ 198: «... πρὶν τι κακὸν παθεῖν· ρεχθὲν δὲ τε νήπιος ἔγνω». Ἐξ ἄλλου, πρβλ. Δημοκρίτου B76: «νηπίοισιν οὐ λόγος, ἀλλὰ συμφορὴ γίνεται διδάσκαλος»,

ἀναφερόταν μόνο στην ἐμπειρική γνώση, τὴν ἀποτελούμενη ἀπὸ «βροτῶν δόξας, ταῖς οὐκ ἔνι πίστις ἀληθῆς» (B1 · πρβλ. B 8.51-52), καὶ ἄρα χαρακτηρισμένη ἀπὸ τὴν μειωτικὴ τοῦ κύρους τῆς ὑποκειμενικότητος¹, ὥστε καὶ συναρτημένη ἐνδεχόμενα πρὸς τὴν «κρᾶσιν μελέων» τοῦ κάθε φορᾶ ὑποκειμένου της· ὅπου ἐξ ἄλλου σιωπηρὰ συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ πρακτικο-νοητικὲς ἐπιδόσεις τῶν ἀνθρώπων («ὅπερ φρονέει μελέων φύσις ἀνθρώποισι» B16).

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀναμφίβολα δέχεται σὲ περιορισμένη μόνο ἔκταση τὴν προσδιοριστικὴν ἐξάρτηση τῶν πνευματικῶν ἐπιτεύξεων τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν «ἔξιν» του καὶ τὶς ἀλλοιώσεις της· δηλαδή, μόνο γιὰ τὴν πρακτικὴ νόηση ἢ καὶ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου («φρονεῖν» καὶ «φρόνησιν») καὶ μόνο στὶς ὅχι ἐδραῖες εἴτε κορυφαῖες ἐπιδόσεις τους, πρεσβεύει, ὅτι ὑπέχουν προσδιορισμὸ ἀπὸ τὴν ψυχοσωματικὴν διάπλασίν του ἢ καὶ τὸν λεγόμενο χαρακτήρα του, καὶ ἄρα ὑπέχουν ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὶς ἐπισυμβαίνουσες ἀλλοιώσεις τους.

¹ Βλ. Δεσποτοπούλου, Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτική, 1990, σ. 72.